

علم الہی در اندیشہ کلامی امامیہ

(از عصر معصومان علیہ السلام تا مدرسہ کلامی بغداد)

عبدالحسین کافی

علم الہی

سرشناسه: کافی، عبدالحسین، ۱۳۴۹ - .

عنوان و نام پدیدآور: علم الهی در اندیشه کلامی امامیه

(از عصر معصومان علیهم السلام تا مدرسه کلامی بغداد) / عبدالحسین کافی؛ ویراستار مهدی

حکیمیان؛ [برای] پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام.

مشخصات نشر: قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، مؤسسه انتشاراتی دارالحدیث، ۱۴۰۲.

مشخصات ظاهری: ۲۵۶ ص.

فروست: پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام: ۴۱.

شابک: ۰-۹۷۸-۶۲۲-۲۰۷-۲۳۶

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا.

یادداشت: کتابنامه.

شناسه افزوده: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث. پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام

شناسه افزوده: پژوهشگاه قرآن و حدیث

رده بندی کنگره: ۴/۲۱۸BP

رده بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملی: ۹۴۵۳۴۷۳

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

سرشناسه: کافی، عبدالحسین، ۱۳۴۹ -

علم الهی در اندیشه کلامی امامیه

(از عصر معصومان علیهم السلام تا مدرسه کلامی بغداد)

عبد الحسین کافی

علم الهی در اندیشه کلامی امامیه (از عصر معصومان علیهم السلام تا مدرسه کلامی بغداد)

عبد الحسین کافی

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام / ۴۱

ویراستار: مهدی حکیمیان

طراح جلد: حسن فرزندگان

صفحه آرا: مهدی خوش رفتار اکرم

ناشر: مؤسسه انتشاراتی دار الحدیث

چاپ و صحافی: دفتر فنی ایران

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۲

شمارگان: ۵۰ نسخه

مؤسسه انتشاراتی دار الحدیث: قم، میدان شهدا، ابتدای خیابان معلم، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۳۷۷۴۱۶۵۰ - ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۲۳ - ۰۲۵ - ص.پ: ۳۷۱۸۵/۴۴۶۸

<http://darolhadith.ir>

darolhadith.۲۰@gmail.com

Divine knowledge in the theological thought of Imāmiyya

(From the Age of the Innocents to the Baghdad Theological School)

By: Abdulhosein Kafi

فهرست مطالب

سخن پژوهشکده

پیش‌گفتار

علم الهی در مدارس نخستین کلام امامیه... ۲۵

مهم‌ترین پرسش‌های این تحقیق... ۳۱

بخش اول: علم الهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام

مقدمه... ۴۰

۱. تعبیرهای بیان‌کننده علم الهی در آیات و روایات... ۴۰

مشتقات ماده علم... ۴۱، سمیع... ۴۲، بصیر... ۴۶، خبیر... ۴۷، مُبین و مُبیین... ۴۸، شهید و شاهد... ۴۹، معیت... ۵۰، محیط... ۵۳، مُحصی... ۵۵، لطیف... ۵۶

۲. ویژگی‌های علم الهی... ۵۷

الف. ویژگی‌های سلبی علم خدا... ۶۰

بی‌انتهابودن / نامحدودبودن علم خدا... ۶۰

احاطه‌نداشتن بندگان به علم خدا... ۶۱

نبود اختلاف، تناقض و تغییر در علم خدا... ۶۱

کیفیت و مکان‌نداشتن علم خدا... ۶۱

بدون‌تعلّم و یادگیری‌بودن علم خدا... ۶۲

علم بدون اکتساب... ۶۲

علم وصف‌نشدنی... ۶۳

علم فزونی‌ناپذیر... ۶۳

علم بدون ابزار و ادوات... ۶۴

مشابه نبودن علم خدا با علم مخلوقات... ۶۴

ب. ویژگی های اثباتی... ۶۵

ازلی بودن... ۶۵

شمول علم الهی بر همه اشیا... ۶۵

تقدم علم الهی بر همه افعال او... ۶۶

نقش علم خدا در افعال او... ۶۸

یکسانی علم خدا پیش و پس از آفرینش... ۶۸

بلامعلوم بودن علم ذاتی خدا... ۶۸

۳. متعلقات علم... ۷۱

الف. ذات خدا / خودش... ۷۱

ب. آفریده ها... ۷۲

۱. احاطه علمی به همه اشیا... ۷۳

۲. احاطه علمی به اشیا خاص... ۷۶

غیب و شهادت... ۷۶

معدومات ممکن و ممتنع... ۷۸

افعال انسان... ۷۸

دیدنی ها و شنیدنی ها... ۷۹

علم الهی به جزئیات... ۸۰

آگاهی به مجهولات و باطن اشیا... ۸۱

فصل اول: مباحث وجودشناختی علم الهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام... ۸۳

گفتار اول: علم ذاتی... ۸۳

۱. تبیین علم ذاتی (علم بلامعلوم)... ۸۵

۱-۱. دیدگاه شارحان با گرایش حدیثی کلامی... ۸۹

۲-۱. دیدگاه شارحان با گرایش کلامی... ۹۳

۳-۱. دیدگاه شارحان با گرایش فلسفی عرفانی... ۹۵

۲. ادله اثبات علم ذاتی خداوند... ۱۰۱

۱-۲. دلیل کمال... ۱۰۱

۲-۲. دلیل تجرد... ۱۰۳

۳-۲. آیات و روایات... ۱۰۴

۳. ویژگی های علم ذاتی... ۱۰۶

۱-۳. ازلی بودن... ۱۰۶

۲-۳. اضافی نبودن... ۱۰۷

۳-۳. شناخت ناپذیری کُنه علم ذاتی... ۱۰۸

۳-۴. نامحدود بودن... ۱۰۹

۳-۵. همسانی علم ذاتی، قبل و بعد از ایجاد مخلوقات... ۱۰۹

۴. چالش ها و مسائل کلامی مرتبط با علم ذاتی... ۱۱۰

گفتار دوم: علم فعلی... ۱۱۲

۱. تعبیرهای به کار رفته برای علم فعلی (خزائن علم فعلی)... ۱۱۴

۲. ویژگی های علم فعلی... ۱۱۸

۱-۲. مخلوق و حادث بودن و یا برگرفته از مخلوقات... ۱۱۸

۲-۲. معیت (همراهی) علمی و احاطی با آفریده ها... ۱۱۸

۳-۲. احاطه علمی به همه اشیا... ۱۱۹

۲-۴. تغییرپذیری (بدا)...۱۱۹

۲-۵. تغایر علم فعلی خدا با ذات او...۱۱۹

۳. خزائن علم فعلی...۱۲۱

۴. مراحل علم فعلی...۱۲۲

۵. نفی الزام و ایجاب صدور معلوم از خدا...۱۲۴

گفتار سوم: نسبت علم ذاتی و علم فعلی...۱۲۶

گفتار چهارم: حاملان علم فعلی خدا...۱۲۹

۱. انبیای اولوالعزم و برخی از اهل بیت علیهم السلام...۱۲۹

۲. فرشتگان حامل عرش...۱۳۰

گفتار پنجم: نسبت علم خدا با دیگر صفات و افعال او...۱۳۱

جمع بندی...۱۳۲

فصل دوم: مباحث معناشناختی علم الهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام...۱۳۳

مقدمه...۱۳۳

۱. محدودیت علم بندگان در شناخت علم خدا...۱۳۴

۲. بیرون دانستن علم خدا از دو حدّ تعطیل و تشبیه...۱۳۵

گفتار اول: نظریه سلبی و تنزیهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام...۱۳۵

گفتار دوم: نظریه تشبیهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام...۱۳۷

۱. آیات موهّم تشبیه علم خدا به علم انسانها...۱۴۰

تحلیل این دسته از آیات...۱۴۱

۲. روایات موهّم تشبیه علم خدا به علم انسان...۱۴۲

گفتار سوم: اثبات بلا تشبیه...۱۴۳

گفتار چهارم: جمع بندی و تحلیل... ۱۴۴

جمع بندی علم الهی از دیدگاه قرآن و اهل بیت علیهم السلام... ۱۴۹

بخش دوم: علم الهی از دیدگاه مدارس کلامی امامیه (از کوفه تا بغداد)

مقدمه... ۱۵۳

فصل اول: علم الهی در مدرسه کلامی کوفه... ۱۵۵

گفتار اول: محورهای مسئله علم خدا نزد متکلمان کوفه... ۱۵۵

گفتار دوم: مهم ترین دیدگاه های متکلمان کوفه... ۱۵۶

جمع بندی... ۱۷۱

فصل دوم: علم الهی در مدرسه کلامی بغداد... ۱۷۵

جمع بندی... ۱۸۸

فصل سوم: جمع بندی، تحلیل و مقایسه دیدگاه های مدرسه کوفه و بغداد... ۱۹۱

گفتار اول: مقارنه ادعاها... ۱۹۱

گفتار دوم: واکاوی خاستگاه های ادعاها... ۱۹۲

گفتار سوم: لوازم هریک از دیدگاه ها... ۱۹۳

بخش سوم: مقایسه دیدگاه های متکلمان کوفه تا بغداد با قرآن و روایات

مقدمه... ۱۹۹

فصل اول: نظریه های وجودشناختی علم الهی... ۲۰۳

گفتار اول: نظریه علم ذاتی و علم فعلی... ۲۰۴

گفتار دوم: نظریه نیابت... ۲۱۱

گفتار سوم: نظریه احوال... ۲۱۶

فصل دوم: نظریه های معناشناختی علم الهی... ۲۲۱

گفتار اول: نظریهٔ سلبی... ۲۲۱

گفتار دوم: نظریهٔ تشبیهی... ۲۲۳

فصل سوم: جمع‌بندی و تحلیل... ۲۲۷

نتیجه‌گیری

نمایه‌ها

نمایه آیات... ۲۳۸

نمایه روایات... ۲۴۵

نمایه اعلام... ۲۴۶

فهرست منابع و مآخذ... ۲۴۸

سخن پژوهشکده

شیعه امامیه با بهره‌مندی از مکتب گران سنگ اهل بیت علیهم السلام و با تکیه بر معارف اصیل قرآن کریم، پیشینه‌ای پرمایه و افتخارآمیز در پاسداری از دستاوردهای والای رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و اله بر جای گذاشته و پیشاهنگی خود را در پاسداری و گسترش اسلام اصیل نشان داده است؛ اما سوگمندان باید گفت که دشمنان از دیرباز کینه‌توزی و کوته‌اندیشی را آیین خود ساخته، تمام همت خود را برای پوشاندن چهره اسلام اصیل به کار گرفته‌اند و با بهره‌مندی از ابزارهای مختلف و پوشاندن حقایق تاریخی تلاش می‌کنند تا چهره واقعی مکتب اهل بیت علیهم السلام را مخدوش ساخته و تصویری ناقص و غیرواقعی از تشیع و پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام ارائه دهند.

از سوی دیگر، عناصر مختلف سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی در طول تاریخ، در باورها و اندیشه تشیع و کیفیت بیان آن در محیط‌های مختلف تاثیر گذاشته، سبب پیدایش قرائت‌های مختلف از نظام فکری و اعتقادی شیعه شده و بازخوانی اندیشه شیعه و بازیابی و فهم عمیق معارف راستین اهل بیت علیهم السلام را ضرورتی دوچندان بخشیده است.

در دهه‌های اخیر فرصتی برای شیعیان فراهم آمده تا با شناسایی و شناساندن خویش، مکتب اهل بیت علیهم السلام را از مظلومیت و مهجوریت در آورده، زمینه‌راهیابی بسیاری را به آموزه‌های ناب قرآنی فراهم سازند، هرچند عقب‌ماندگی تاریخی جامعه شیعه به اسباب بیرونی و درونی، کار ما را در تدارک این صحنه و بازنمایی نوآمد و بی‌پیرایه از فرهنگ و هویت خویش دشوار ساخته است. بدیهی است که در این راستا باید مسئله‌ها و موضوع‌های فراوانی را به بحث گذاشت و بحث‌های بایسته بسیاری را به دست پژوهش سپرد. این حرکت به دلیل گستردگی موضوعات و کمبود امکانات، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و جامع است و تنها با همت و هماهنگی مؤسسات و محققان برجسته امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام دقیقاً بر اساس همین نگرش و تحلیل شکل گرفت تا قفل غفلت و غبار تغافل را از اندیشه تشیع بزدايد و آموزه‌های گران سنگ قرآن و اهل بیت علیهم السلام را به دور از پرده پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان، معرفی کند. براین اساس، پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام پژوهش در زمینه‌های مرتبط با معارف بنیادین اعتقادی بر پایه کتاب و سنت، همراه با بازخوانی اندیشه‌های امامیان نخستین در دوران حضور را از اهداف اساسی خویش می‌داند.

کتاب پیش رو با موضوع «علم الهی در اندیشه کلامی امامیه از عصر معصومان تا مدرسه کلامی بغداد» بخشی از کلان پروژه «بازشناسی اندیشه کلامی امامیه» است که به بازخوانی و تحلیل اندیشه امامیه نخستین در باره یکی از مهم‌ترین اوصاف الهی می‌پردازد. بیشتر آثاری در موضوع «رابطه ذات و صفات»، «حدوث اَسْمَاء» و «اراده الهی» از این

پژوهشکده به جامعه علمی عرضه شد که رویکرد اصلی امامیه تا پیش از سده پنجم هجری نسبت به مساله صفات الهی را به تصویر کشید. در پژوهش حاضر با بررسی آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام و مروری بر اندیشه اندیشمندان امامیه در قرون نخستین، مساله علم الهی از دو بعد وجودشناسی و معناشناسی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. این پژوهش با آثار دیگری که در حوزه خداشناسی و دیگر عناصر معرفتی شیعه به انجام رسیده و یا در دست پژوهش است تکمیل خواهد شد و در نهایت، تقریر جامعی از اندیشه کلامی امامیه - پیش از ورود اندیشه های فلسفی و عرفانی - ارائه خواهد داد.

فروتنانه بضاعت خویش را به عرصه نقد و نظر متخصصان می سپاریم و پیشنهادها و پشتیبانی های آنان را امید می بندیم. در همین جا یاد می کنیم از علامه فقید آیت الله محمدی ری شهری که خالصانه و هوشمندانه بر معالم کتاب و سنت پای فشرد و عمری را در احیای این شجره مبارکه گذاشت. تقدیر از حمایت های ویژه ریاست محترم موسسه دارالحدیث جناب حجة الاسلام والمسلمین سید علی قاضی عسکرو همکاران و مدیران ارجمندشان به ویژه ریاست محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث حجة الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار که بردبارانه همه امکانات لازم برای این خدمت علمی و معنوی را فراهم ساخته اند همواره بر ما یک فریضه اخلاقی و دینی است. از حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین کافی که این اثر به همت و تلاش ایشان تدوین شده و از همه کسانی که در آماده سازی این کتاب دست داشتند، به ویژه از معاونت محترم پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام حجة الاسلام والمسلمین دکتر سیدحسن طالقانی قدردانی و سپاسگزاری می کنیم.

این همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می دانیم و بر این نعمت، سر سپاس و ستایش بر آستان جلال او می ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر؟ عج؟ را بزرگترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می شماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام

عن‌آبی بصیر قال سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول:

«لم يزل الله عزّ و جلّ ربنا و العلم ذاته و لا معلوم و السمع ذاته و لا مسموع و البصر ذاته و لا مبصر و القدرة ذاته و لا مقدور فلما أحدث الأشياء و كان المعلوم وقع العلم منه على المعلوم و السمع على المسموع و البصر على المبصر و القدرة على المقدور.»

طینت انسان به‌گونه‌ای سرشته شده است که قابلیت و امکان شناخت حقیقت خداوند را ندارد. ممکن است بتوان نكوهش قرآن از توصیف ذات خدا توسط مردمرا نشانه‌ای دانست که توصیف کامل و بایسته خدا، نه آسان است و نه در حد توان انسان. اما می‌توان ادعا کرد که براساس دیدگاه همه خداپاوران، فی‌الجمله امکان شناخت خدا هست. بشر می‌تواند با امداد از وحی، عقل و قلب یا همان فطرت به شناخت خدا رو آورد. در هریک از برهان‌های فلسفی اثبات وجود خدا، دست کم به یک صفتتوجه می‌شود؛ در برهان نظم «ناظم یا مُدبّر»، در برهان حرکت «محرک اول»، در برهان حدوث «محدث یا خالق» و در برهان امکان «واجب الوجود»؛ اما در ادیان الهی افزون بر آنچه گذشت، ویژگی‌های متعدد دیگری برای خداوند مطرح است که به‌طور عمده در بحث «صفات خدا» مطرح می‌شود.

صفات الهی قبل از هرچیز، زمینه و امکان شناخت عقلی خداوند را برای ما فراهم می‌سازد و از این جهت، بر هر مبحث دیگری در خداشناسی تقدم دارد. اصل وجود خداوند برای بیشتر انسان‌ها روشن است و به‌نوعی به او ایمان دارند؛ اما اختلاف اساسی آنان در چگونگی به‌وجود آمدن مبدأ جهان هستی است. از این‌رو، برای رسیدن به معرفت صحیح و کامل نسبت به خدا، قبل از هرچیز باید به‌واکاوی دقیق صفات او توجه کرد و پروردگار حقیقی را از میان توهمات و تصورات باطل انسان‌ها باز شناخت. آنچه از متون دینی برداشت می‌شود، اهمیت اصل بحث خداشناسی است که از تکرار فراوان صفات الهی در قرآن کریم دانسته می‌شود. همچنین شناخت صفات خدا در میان مباحث خداشناسی جایگاه رفیعی دارد؛ به‌گونه‌ای که می‌توان این موضوع را مهم‌ترین رکن دین‌شناسی قلمداد کرد.

همان‌طور که گفتیم، ذات خدا شناخته‌شدنی نیست؛ اما در زمینه امکان شناخت صفات خدا، دیدگاه‌ها یکسان نیست. برخی بر این باورند که بشر مستقلاً هیچ راهی به سوی شناخت صفات خدا ندارد و عقل نمی‌تواند معنای صفاتی مانند علم و قدرت خدا را درک کند. پس این صفات را نمی‌توان برای خدا به‌کار برد. این نظر، دیدگاه «اهل تعطیل» یا «مُعطله» است. گروهی دیگر، تنها راه شناخت صفات خدا را نقل می‌دانند و معانی صفات نقلی را به همان معنایی می‌دانند که انسان می‌فهمد. صاحبان این دیدگاه را «اهل تشبیه» یا «مُشَبِّهه» می‌نامند. آنچه از آیات و روایات فهمیده می‌شود، این است که این دو دیدگاه سیر افراط و تفریط را پیموده‌اند و تعطیل و تشبیه، هردو مردود است. از این منابع^۱ دانسته می‌شود که افزون بر عقل، فطرت نیز یکی از مسیره‌های شناخت خدا و صفات او به‌شمار می‌رود. بنابراین، راه‌های شناخت پروردگار هستی را می‌توان چهار چیز دانست: ۱. راه حسی؛ ۲. راه عقلی؛ ۳. راه وحی؛ ۴. راه فطرت.^۲

۱. نک: الملکی المیانجی، توحید الامامیة، ص ۱۳۳ - ۱۷۰.

۲. سبحانی و برنجکار، عقاید و معارف ۳، ص ۱۶۷ - ۱۷۳.